

«NAVOIY VA GULI» DOSTONIDAGI AN'ANAVIY O'XSHATISHLARNING
LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Sunnatov Shahobiddin Shuhrat o'g'li

Qarshi davlat universiteti

Filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi.

sunnatovshahobiddin538@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21038634>

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq dostoni «Navoiy va Guli»dagi an'anaviy (turg'un) o'xshatishlar lingvomadaniy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. O'xshatish etalonlari — oy, quyosh, gul, sher, yo'lbars, kiyik, bo'ta, asal, o't kabi obrazlar — o'zbek xalqining estetik ideali, axloqiy qadriyatlari va dunyoqarashini ifodalovchi madaniy birliklar sifatida o'rganiladi. Tadqiqot an'anaviy o'xshatishlar xalq og'zaki ijodi bilan mumtoz adabiyot poetikasini bog'lovchi ko'priklar ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: an'anaviy o'xshatish, etalon, lingvomadaniyatshunoslik, doston, «Navoiy va Guli», o'zbek xalq og'zaki ijodi, obraz, milliy-madaniy konnotatsiya.

Аннотация. В статье с лингвокультурологической точки зрения анализируются традиционные (устойчивые) сравнения в узбекском народном дастане «Навои и Гули».

Эталоны сравнения — образы луны, солнца, цветка, льва, тигра, оленя, верблюжонок, мёда, огня — рассматриваются как культурные единицы, выражающие эстетический идеал, нравственные ценности и мировоззрение узбекского народа. Результаты показывают, что традиционные сравнения служат мостом, связывающим устное народное творчество с поэтикой классической литературы.

Ключевые слова: традиционное сравнение, эталон, лингвокультурология, дастан, «Навои и Гули», узбекское устное народное творчество, образ, национально-культурная коннотация.

Annotation. The article analyses traditional (fixed) similes in the Uzbek folk dastan "Navoi and Guli" from a linguocultural perspective. The standards of comparison (etalons) — images such as the moon, sun, flower, lion, tiger, deer, camel-foal, honey and fire — are studied as cultural units expressing the aesthetic ideal, moral values and worldview of the Uzbek people. The findings show that traditional similes serve as a bridge connecting oral folk art with the poetics of classical literature.

Keywords: traditional simile, etalon (standard of comparison), linguoculturology, dastan, "Navoi and Guli", Uzbek oral folk art, image, national-cultural connotation.

Kirish. O'xshatish — tildagi va xalq og'zaki ijodidagi eng qadimiy hamda eng sermahsul tasviriy vositalardan biri. U ikki narsa yoki hodisani umumiy belgi asosida qiyoslash orqali obrazli ifoda hosil qiladi va to'rt unsurdan — o'xshatish subyekti (qiyoslanayotgan narsa), etaloni (o'xshatilayotgan narsa, qiyos me'yori), asosi (umumiy belgi) hamda ko'rsatkichidan (-dek/-day, kabi, singari, misol, go'yo, o'xshab kabi grammatik vositalar) tashkil topadi.

O'xshatishlar individual (muallif, okkazional) hamda an'anaviy (turg'un, umumxalq) turlarga ajratiladi. Individual o'xshatishda ijodkor kutilmagan, yangi etalon tanlaydi; an'anaviy o'xshatishda esa etalon xalq an'anasida qotib qolgan, takrorlanuvchi va ko'pchilik ongida tayyor obraz sifatida saqlanadi (oy — go'zallik, sher — mardlik, bo'ta — qayg'u kabi). Aynan shu turg'unlik an'anaviy o'xshatishni lingvomadaniy tadqiq uchun qimmatli birlikka aylantiradi: etalonning tanlanishi xalqning turmush tarzi, qadriyatlari va estetik idealini ochib beradi.

«Navoiy va Guli» — buyuk shoir Alisher Navoiy timsoli hamda uning ma'shuqasi Guli haqidagi xalq dostoni bo'lib, baxshichilik an'anasida ijro etilgan, formulali poetik tilga boy asardir. Dostonning o'ziga xosligi shundaki, u mumtoz adabiyot dahosini xalq og'zaki ijodi qolipida tasvirlaydi va shu bois unda folklor hamda yozma adabiyot poetikasi tutashadi. Mazkur maqolaning maqsadi — doston matnidagi an'anaviy o'xshatishlarni aniqlash va ularning lingvomadaniy mazmunini, ya'ni har bir etalon zamiridagi milliy dunyoqarash, qadriyat va estetik idealni yoritishdir. Tadqiqot o'xshatishlarning umumiy struktur-grammatik tasnifiga emas, balki aynan turg'un o'xshatishlarning etalon–madaniyat munosabatiga qaratilgani bilan oldingi tadqiqotlardan farqlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiya. Lingvomadaniyatshunoslik til birliklarini madaniyat tashuvchisi sifatida o'rganadi va til hamda madaniyatning o'zaro ta'sirini tadqiq etadi (V.V. Vorobyov, V.A. Maslova) [1; 2]. Bu yo'nalishda etalon (qiyos me'yori) muhim lingvomadaniy birlik hisoblanadi, chunki bir xalq qaysi obrazni qiyos me'yori sifatida tanlashi uning olamni idrok etish tarziga bevosita bog'liqdir. O'zbek tilshunosligida o'xshatishlarning nazariy asoslari, jumladan o'xshatish etaloni tushunchasi N. Mahmudov va D. Xudoyberganova tadqiqotlarida atroflicha yoritilgan [3].

Tadqiqot materiali sifatida «Navoiy va Guli» dostonining to'liq matni olindi. Ishda uzluksiz tanlash usuli bilan matndan an'anaviy o'xshatishlar ajratib olindi; so'ngra ular etalonning denotativ sohasiga ko'ra tasniflandi va har bir guruh tavsifiy hamda lingvomadaniy talqin usullari yordamida tahlil etildi. Quyida o'xshatishlar besh ma'no-tematik guruhda — kosmik, fitomorfik, zoomorfik, maishiy hamda tabiat-harakat etalonlari bo'yicha ko'rib chiqiladi.

1. Kosmik (astral) etalonlar: oy, quyosh, nur

Dostonda eng faol va takrorlanuvchi an'anaviy o'xshatish — oy etaloniga asoslanadi. Bosh qahramon Guli husni va kamoli quyidagicha tasvirlanadi:

«osmondagi oyday bo'lib» (Doston matni, b. ____). Bu yerda oy ayol go'zalligining mutlaq me'yori sifatida keladi.

Oy obrazi qahramonlar nutqida intilish va visol ramzi sifatida ham qo'llanadi: «Osmondagi oyday bo'lib to'layin», «Osmonda oyday to'laman». Bunda «to'lin oy» — to'kislik, kamolot va baxt timsoli; Alisherbekning hasrati esa qarama-qarshi — «osmonda oyday to'lmadim» — kamolotga, visolga yetolmaganlik ma'nosini yuklaydi. Oyning go'zallik etaloni sifatida tanlanishi Sharq va turkiy xalqlar estetikasiga xos kosmotsentrik qarashni, shuningdek folklor obrazining mumtoz lirikadagi «oy yuz» an'anasi bilan uzviylikni ko'rsatadi.

Quyosh etaloni nur sochish, shuhrat va ulug'vorlikni ifodalaydi:

«*Quyoshdek bo'lib porlaydi*» (Doston matni, b. ____). Doston yakunida bu etalon Alisher Navoiyning ijodiy shuhratiga ko'chiriladi.

«*o'zi quyosh kabi porlab butun dunyoga o'zining ash'orlari bilan ... nom qozondi*» (Doston matni, b. ____). Quyosh bu o'rinda ma'rifat va ezgulik nurini, shuhratning butun olamga yoyilishini anglatadi.

Shuningdek, «*ko'zi ... nurday bo'lib*» qiyosida nur etaloni tiniqlik va idrok o'tkirligini bildiradi. Kosmik etalonlarning ustunligi xalq tafakkurida samoviy jismlarning ezgulik, go'zallik va kamolot o'lchovi sifatida muqaddaslashtirilganini namoyon etadi.

2. Fitomorfik (o'simlik) etalonlari: gul, kelinchak

Gul etaloni dostonida go'zallik bilan o'tkinchilikni yaxlit tasvirlovchi eng ta'sirchan obrazdir. Bosh qahramon ismining o'zi — Guli — bu ramz bilan bog'liq. Alisherbek ma'shuqasi qabri ustida quyidagicha noladi:

«*sen gulday ochilding, lekin birdan so'lding*» (Doston matni, b. ____). Gulning ochilib, darhol so'lishi yosh go'zallikning hayotiyiligi, ayni paytda foniyiligi va hayotning o'tkinchiligi haqidagi xalq falsafasini ifodalaydi.

Xuddi shu ma'no «Gullardek so'lgan tojimb bor» misolida ham takrorlanadi. Gul—ma'shuqa muqoyasasi folklor hamda mumtoz adabiyotdagi «gul-bulbul» an'anasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, go'zallikni ulug'lash barobarida uning zavolini ham eslatuvchi madaniy kodni saqlaydi.

To'y madaniyatiga aloqador «Kelinchakdek qilib beklar bezating» qiyosida esa kelin obrazi bezaklilik va go'zallik etaloni sifatida namoyon bo'ladi.

3. Zoomorfik etalonlar: mardlik va nafosat qutblari

Dostondagi hayvon obrazlariga asoslangan o'xshatishlar ikki qarama-qarshi ma'no qutbida joylashadi. Birinchi qutb — yirtqich hayvonlar etaloni bo'lib, mardlik, qudrat va hukmdorlik haybatini ifodalaydi. Husayn Boyqaroning g'azabi va salobati shunday chiziladi:

«*To'qayda yurgan sherday bo'lib*» (Doston matni, b. ____). Sher — ideal hukmdor va botirning an'anaviy etaloni; «sheryurak» kabi so'zlarda bu obraz tilda turg'unlashgan.

«*ko'zi yo'lbarsning ko'ziday bo'lib*» (Doston matni, b. ____). Yo'lbars hamda «Yo'lbars misol aydohor» qiyoslari hukmdor qahru qudratining yuqori darajasini bildiradi.

Ikkinchi qutb — uy va dasht hayvonlari etaloni bo'lib, nozaklik, ibo, yuvoshlik va qayg'uni ifodalaydi. Guli timsoli aynan shu obrazlar zanjiri orqali yaratiladi:

«*yuvoshligi qo'yday bo'lib ... hurkakligi toyday bo'lib*» (Doston matni, b. ____). Qo'y yuvoshlik va muloyimlik, toy esa hurkaklik va nafosat etalonidir.

«*Misli kiyikday*» (Doston matni, b. ____). Kiyik (ohu) qiz boladagi nazokat, go'zallik va hurkaklikning mumtoz obrazi sanaladi.

«*qushday bo'lib bir faslda bog'dan chiqib ketdi*» (Doston matni, b. ____). Qush yengillik, tezlik va erkinlik etaloni bo'lib xizmat qiladi.

Bu qutbning eng teran obrazi — bo'ta etalonidir:

«*ikki ovuz so'zlab, bo'taday bo'zlab*» (Doston matni, b. ____). Bo'taning onasini izlab bo'zlashi — chorvador turmush tajribasidan o'sib chiqqan, sof turkiy mentalitetga xos eng kuchli qayg'u va alam ifodasidir.

Zoomorfik etalonlarning aksariyati (qo‘y, toy, kiyik, bo‘ta, sher) bevosita dehqonchilik va chorvachilik turmushidan olingani o‘zbek xalqi obrazli tafakkurining maishiy-iqtisodiy zaminini ko‘rsatadi: xalq o‘zini o‘rab turgan tabiiy olamni qiyos me‘yoriga aylantiradi.

4. Maishiy (gastronomik) etalonlar: asal, bol, moy

Shirinlik va muloyimlikni ifodalovchi maishiy etalonlar ko‘proq nutq va chehra go‘zalligiga nisbatan qo‘llanadi:

«so‘zlari asal, to‘qig‘ani masal» (Doston matni, b. ____). Asal shirin va yoqimli nutq etaloni; bu qiyos xalq madaniyatida shirinso‘zlik yuksak qadrlanishini ko‘rsatadi.

«gapirganda har bir gapi moyday bo‘lib» (Doston matni, b. ____). Moy nutqning silliqligi, yoqimlilik va majburiy bo‘lmagan ta‘sirchanligini bildiradi.

«Chehrangiz bolday to‘lib» (Doston matni, b. ____). Bol (asal) yuz go‘zalligi va yoqimlilikining etaloni bo‘lib keladi.

Bu guruh etalonlari kundalik maishiy hayot mahsulotlarining qiyos me‘yoriga aylanishini, shuningdek o‘zbek nutqiy madaniyatida go‘zal va yoqimli so‘zga berilgan yuksak ahamiyatni aks ettiradi.

5. Tabiat hodisalari va harakat etalonlari: qor, suv, o‘t, o‘q

So‘nggi guruh holat va harakatni obrazli ifodalovchi etalonlarni qamrab oladi. Qahru g‘azab oqarish orqali tasvirlanadi:

«yog‘adigan qorday bo‘lib» (Doston matni, b. ____). Qor bu o‘rinda g‘azabdan rangi o‘zgarish, oqarish holatining etaloni.

«Mol dunyo suvday oqar» (Doston matni, b. ____). Suv etaloni moddiy boylarning beqarorligi va o‘tkinchiligini ifodalaydi; bu pandnoma ruhdagi axloqiy xulosani yuklaydi.

«O‘tday bo‘lib yonadi» (Doston matni, b. ____). O‘t (olov) ishq, ehtiros va iztirobning kuchini ifodalovchi mumtoz etalon bo‘lib, lirik qahramon dardini chuqurlashtiradi.

«Otgan o‘qday sharillab» (Doston matni, b. ____). O‘q tezlik va shiddatning etaloni; bu obraz harbiy-ovchilik turmushining til poetikasidagi izidir.

Tabiat va harakat etalonlari xalqning atrof-olam hodisalarini his-tuyg‘u va axloqiy umumlashma ifodasiga aylantirish mahoratini namoyon etadi.

An’anaviy o‘xshatish etalonlarining lingvomadaniy talqini (jadval)

Etalon	O‘xshatish asosi (belgisi)	Doston matnidan misol	Lingvomadaniy ma‘no
Oy	go‘zallik, mukammallik, to‘kislik	osmondagi oyday bo‘lib; oyday to‘layin	ayol go‘zalligi va kamolot etaloni
Quyosh	nur sochish, shuhrat, ulug‘vorlik	Quyoshdek bo‘lib porlaydi; quyosh kabi porlab	shuhrat, ma‘rifat va ezgulik nuri
Gul	go‘zallik va o‘tkinchilik	<i>gulday ochilding, birdan so‘lding</i>	yoshlik go‘zalligining hayotiyli va foniyli

Sher / yo'lbars	mardlik, qudrat, haybat	To'qayda yurgan sherday; yo'lbarsning ko'ziday	ideal hukmdor va botirlik etaloni
Kiyik / toy	nozaklik, hurkaklik, nafasat	Misli kiyikday; hurkakligi toyday	qiz boladagi ibo va nafasat
Qo'y	yuvoshlik, muloyimlik	yuvoshligi qo'yday bo'lib	bo'ysunuvchanlik va yuvoshlik qadrlanishi
Qush	yengillik, erkinlik	qushday bo'lib bog'dan chiqib ketdi	ozodlik va yengil harakatning ifodasi
Bo'ta	alamli fig'on, ona dog'i	bo'taday bo'zlab	chorvador madaniyatdagi eng teran qayg'u obrazi
Asal / bol / moy	shirinlik, muloyimlik	so'zlari asal; gapi moyday; chehrangiz bolday	shirinso'zlik va go'zal nutq qadriyati
O't	yonish, ehtiros, iztirob	O'tday bo'lib yonadi	ishq va dard kuchining etaloni
Suv	oqim, o'tkinchilik	<i>Mol dunyo suvday oqar</i>	moddiy boylikning foniyligi (pandnoma ma'no)
O'q	tezlik, shiddat	Otgan o'qday sharillab	harakat tezligi (harbiy-ovchilik turmushi izi)

Jadvalda ko'rinib turibdiki, dostonidagi etalonlarning asosiy qismi tabiat (osmon jismlari, o'simlik, hayvon) hamda maishiy turmush sohalariga tegishli bo'lib, ularning har biri muayyan milliy-madaniy ma'no bilan yuklangan.

Xulosa. «Navoiy va Guli» dostonidagi an'anaviy o'xshatishlar tahlili quyidagi xulosalarga olib keladi. Birinchidan, dostonida etalonlar tizimi izchil va turg'un bo'lib, ular oy va quyosh (go'zallik, kamolot, shuhrat), gul (go'zallik va o'tkinchilik), sher va yo'lbars (mardlik), kiyik, toy, qo'y, qush va bo'ta (nafosat, ibo, qayg'u), asal va moy (shirinso'zlik) hamda o't, suv va o'q (ehtiros, o'tkinchilik, shiddat) singari ma'no guruhlariga uyushadi.

Ikkinchidan, etalonlarning aksariyati bevosita xalqning dehqonchilik-chorvachilik turmushi va tabiiy muhitidan olingan, bu esa o'zbek obrazli tafakkurining milliy zaminini ko'rsatadi. Uchinchidan, oy, gul, o't, ohu kabi etalonlar folklor matnida mumtoz adabiyot poetikasi bilan tutashadi va an'anaviy o'xshatishlarning xalq og'zaki ijodi hamda yozma adabiyotni bog'lovchi ko'prik ekanini tasdiqlaydi. Shunday qilib, an'anaviy o'xshatishlar nafaqat tasviriy vosita, balki o'zbek xalqining estetik ideali, axloqiy qadriyatlari va dunyoqarashini saqlovchi lingvomadaniy birliklar sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Navoiy va Gulii” dostoni qo’lyozma varianti
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – Москва: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – Москва: Academia, 2001. – 208 с.
4. Махмудов Н., Худойбергана Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013.
5. «Навой ва Гули» дostonи. [Матн манбаси: муаллиф нашр/қўлёзма маълумотларини тўлдириши лозим].